

ЗАСВОЮЮЧИ ЛОГІКУ НАЦІОНАЛІЗМУ: СТАВЛЕННЯ ВЛАДНИХ КІЛ ІМПЕРІЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЇЇ СТОЛИЦЬ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ПЕРШІ РОКИ ЦАРЮВАННЯ ОЛЕКСАНДРА ІІ

Все это переворотилось и только укладывается», – написав Лев Толстой про Росію через декілька років після скасування кріпацтва. Це відчуття було характерне і для влади, і для підданих Імперії на початку 1860-х рр. Останні не знали, де пройдуть нові межі можливого і до якої міри це залежить від волі влади, а до якої – від них самих. Влада, зі свого боку, розпочавши реформи, ще також не знала, де зупинитися, й побоювалася втратити контроль над подіями, пам'ятаючи вже тоді відому істину, що нема моменту більш небезпечного для авторитарного режиму, ніж початок ліберальних перетворень.

Серед проблем, які дуже непокоїли владні структури, була активізація польського національного руху не лише в Царстві Польському, але й в Західному краї¹. З польського середовища знов залунали вимоги приєднати, принаймні частини, «креси» до Царства Польського*. Уряд, з одного боку, шукав компроміс з поляками, з іншого – цілком заперечував можливість передачі земель Західного краю до Царства Польського як плату за такий компроміс². Вже з 1861 р. починається, постійно наростаючи аж до повстання 1863 р., потік секретних урядових документів, який підіймав питання про необхідність «усилення русского элемента в Западном крае»³. Постійний ріст напруги в західних губерніях, початок польської маніфестаційної кампанії й відсутність єдності в керівних колах Імперії щодо питання про відносини з поляками, невизначеність умов селянської реформи на цих землях просували проблему Західного краю все вище в списку пріоритетів уряду.

Саме в цій атмосфері загальної невизначеності й особливого занепокоєння уряду становищем у Західному краї свої перші кроки у сфері публічної активності роблять у Петербурзі та Києві люди, яких прозвали українофілами*. Фактично

¹ Західним краєм у Росії тоді називали території, зайняті Імперією внаслідок поділів Речі Посполитої у 1772, 1793, 1795 рр. При цьому розрізнялись Південно-Західний край, який включав Подільську, Волинську та Київську губернії, і власне Західний з Віденською, Ковенською та Могилевською губерніями. Поляки називали ці землі «східними окраїнами» (kresy wschodnie). Проблема йменування різних територій західної частини Російської імперії в російській, польській та українській традиціях – тема для спеціального дослідження, яке ми невдовзі маємо намір опублікувати. Його результати представлені в нашій доповіді «The 'Ukrainian Challenge' to Russian Identity and the Imagines of the 'Ideal Motherlands' in the Nineteenth and Twentieth Centuries», National Identities Conference, 20-22 April 1998, Institute of Contemporary British History.

* У 1862 р. предводителі дворянства Подільської губернії подали адрес, в якому закликали царя об'єднати Південно-Західний край з Царством Польським, а селянську реформу у цих землях залишити на розсуд місцевим польським землевласникам.

² «Ни одна пядь Русской земли не может быть уступлена Царству Польскому», – писав найкомпромисніше налаштований до поляків серед вищих сановників Петро Валусев у донесенні імператору в грудні 1862 р. (Российский Государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 908, оп. 1, ед. хр. 185, л. 5). Коли впливовий лідер польського Рільничого товариства граф Анджей Замойський, якого уряд прагнув залучити до співпраці, висунув умову об'єднання Західного краю з Царством, усі переговори з ним було припинено.

³ Здається, більш ранній проект такого типу, який відразу привернув увагу П. Валусєва, було викладено у листі подільського губернатора Брауншвейга від 4 червня 1861 р. (РГИА, ф. 1282, оп. 1, ед. хр. 19, л. 20-23).

* Активісти українського національного руху невдовзі прийняли цю назву, так що й ми будемо для зручності нею користуватися.

вони становили собою перший організований вихід українського національного руху на рівень легальної діяльності, оскільки Кирило-Мефодіївське братство 1847 р., було більш-менш конспіративною організацією. Саме в 1861-1863 рр. українська проблема вперше стала надбанням широкої громадської думки. В цей же період вона вперше активно обговорювалася на найвищому державному рівні, наслідком чого став циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 липня 1863 р., який забороняв видання книг «для простонародья» на «малороссийском наречии». Можна сказати, що саме з цього часу сучасний (у значенні, характерному для нових часів, тобто «модерний») український націоналізм займає своє постійне місце в політичному житті Російської імперії.

Ця стаття написана з метою проаналізувати процес формування позиції імперської влади й громадської думки в столицях Імперії щодо цього нового, а точніше – інакше сприйнятого (вперше в націоналістичних категоріях) питання. Можна сказати, що поряд і в зв'язку з польським питанням українська проблема була тією темою, з приводу якої, зокрема, на початку 60-х років формулювався новий, «модерний» російський націоналізм. У першій частині статті ми спробуємо реконструювати процес обговорення української проблеми в пресі до прийняття Валуєвського циркуляра. Потім відтворимо паралельний процес формування позиції уряду, наслідком якої стало прийняття цього циркуляра. Наостанок ми розглянемо реакцію на дії влади в урядових структурах і громадській думці.

Напередодні...

Після викриття Кирило-Мефодіївського товариства в 1847 р. влада доволі уважно спостерігала за проявами «малоросійського сепаратизму». Але цей сепаратизм вона розуміла в традиційних, не націоналістичних категоріях. Це добре видно з матеріалів канцелярії міністра народної освіти стосовно Головного Управління у справах цензури (далі – ГУЦ), які відклалися в 1853-1854 рр. у зв'язку з конфліктом між київським цензором Д. Мацкевичем та київською Тимчасовою комісією для розгляду древніх актів з приводу видання «Летописи гадячского полковника Григория Грабянки»⁴. Цензор вважав, цілком згідно з первісними планами уряду, який заснував цю комісію, що «главная цель учреждения ее (комісії. – *О.М.*) состоит в обнаружении не актов, доказывающих отдельную историческую самобытность Малороссии, а присутствие русского элемента в возвращенных от Польши губерниях»⁵. Д. Мацкевич нагадував також, що в зв'язку зі справою Кирило-Мефодіївського товариства вийшло розпорядження не дозволяти передруковувати раніше дозволені твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша і Миколи Костомарова, оскільки «в этих сочинениях авторы стараются выставить прежнее положение Украины в выгоднейшем свете в сравнении с нынешним и возбудить сожаление об утрате старинной вольницы»⁶. Чиновник з особливих доручень Волков був з Д. Мацкевичем згідний, вказуючи в доповіді міністру народної освіти Сергію Уварову, що «Малороссияне никак не могут забыть ни своей Гетманщины, ни своей казацкой вольности, ни своих прав, ими потерянных»⁷. У свою чергу С. Уваров у листі міністру внутрішніх справ від 27 квітня 1854 р. нагадував височайше повеління від 1847 р., «чтобы писатели рассуждали возможно осторожнее там, где дело идет о народности или языке Малороссии и других

⁴ РГИА, ф. 772. оп. 1, ед. хр. 3210.

⁵ Там же. Л. 13.

⁶ Там же. Л. 9.

⁷ Там же. Л. 18об.

подвластных России земель, не давая любви к родине перевеса над любовью к отечеству – Империи, изгоняя все, что может вредить последней любви, особенно о прежнем, будто бы необыкновенно счастливом положении подвластных племен»⁸. Таким чином, на всіх рівнях імперської влади, від царя до рядового цензора, «малороссийское особничество» розглядалося перш за все як прояв «местного регионального патриотизма», як своєрідний пережиток старовини, приречений відійти в минуле, але не як початок модерного українського націоналізму, яким насправді була діяльність Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова та інших українських активістів цього покоління⁹. З початком царювання Олександра II учасники Кирило-Мефодіївського товариства були прощені, й пильність влади по відношенню до українофільства практично зійшла нанівець. Тільки деякі рядові чиновники, які все ще пам'ятали порядки попереднього царювання, інколи турбували керівництво. Так, 1857 р. петербурзький цензор Іван Лажечников, знайшовши у передмові П. Куліша до його роману-історичної хроніки «Чорна рада» «рассуждения о внесении примирительного начала между двух племен, связанных материально и отчасти духовно, но разрозненных старыми недоразумениями и недостатками взаимной оценки», вирішив, що «столь важный предмет требует рассмотрения его высшею Цензурою». Ось чому він звернувся із запитом у ГУЦ¹⁰. Останнє від пильного цензора відмахнулося, запропонувавши розглянути справу «согласно общих правил»¹¹. У 1860 р. петербурзький цензор В. Бекетов не знайшов у книзі П. Куліша під назвою «Хмельниччина» «ничего предосудительного, кроме некоторых слов, намекающих на стеснительное положение Малороссии при завладении ею русскими»; проте той же цензор висловив свій сумнів, «может ли вообще быть допущена история Малороссии, в чем как бы высказывается самостоятельность этого края»¹². І знову ГУЦ не знайшло причин трактувати українське питання поза «загальними правилами»: «Цензура вообще не может и не должна препятствовать обнародованию специальных сочинений, касающихся истории разных областей империи, бывших некогда отдельными и ныне составляющих с ней одно целое, если только сочинения эти написаны с чисто ученою целью, без всякой мысли о возможности самостоятельного существования тех областей и без всяких сепаратических учений и настроений»¹³. Не виявивши нічого такого в творах П. Куліша, ГУЦ дозволило публікацію «Хмельниччини».

Напередодні скасування кріпосного права уряд і громадська думка були стурбовані поширенням початкової освіти для селян. І тут особливої чутливості щодо загрози націоналізму, а також жорсткості асиміляторської політики не виявилось. Спеціальний комітет, що розглядав це питання в 1861 р., прийшов до висновку, що в перші два роки – а до цього саме й зводилася початкова освіта в багатьох областях імперії, в тому числі і в Україні, аж до початку ХХ ст. – викладання має вестися на місцевих наріччях «в тех местностях, где родной язык не есть язык великороссийский», і тільки на більш високих ступенях мовою освіти має бути російська¹⁴. (Фактично це рішення повторювало норми Уставу 1804 р., який передбачав викладання як російської, так і місцевої граматики). 1861 р. у Петербурзі й Москві можна було вільно придбати шість (!) українських

⁸ Там же. Л. 22об.

⁹ Див.: *Pelech O. The State and the Ukrainian Triumvirate in the Russian Empire, 1831-1847 // Ukrainian Past, Ukrainian Present / Ed. by V. Krawchenko. New York, 1993.*

¹⁰ РГИА, ф. 772, оп. 1, ед. хр. 4027, л. 1-1об. (лист від 4 січня 1857 р.).

¹¹ Там же. Л. 8 (висновок ГУЦ від 12 січня 1857 р.).

¹² Там же. Ед. хр. 5536, л. 1-1об. (запит від 7 грудня 1861 р.).

¹³ Там же. Л. 4-4об. (лист члена ГУЦ Н. Муханова від 22 лютого 1861 р.).

¹⁴ Там же. Ф. 775, оп. 1, ед. хр. 188, л. 9-9об. (довідка для П. Валуєва про рішення з цього питання).

букварів різних авторів, у тому числі П. Куліша й Т. Шевченка¹⁵. У 1858 р. цензурний комітет розпорядився, щоб у разі перевидання «Граматики» П. Куліша, вперше надрукованої в 1857 р., виключити з неї статті, «проникнутые национальным украинским духом»¹⁶. Цензурній владі просто не спадало на думку, що сам факт видання українських букварів набагато важливіший для розвитку українського націоналізму, ніж декілька висловлених у них сепаратистських ідей! Інша претензія влади до «Граматики» П. Куліша, була пов'язана з наявністю у ній статей, які викликали ворожість до поляків. Київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков під впливом скарг місцевих поміщиків звернувся в 1858 р. до міністра народної освіти з проханням заборонити саме з цієї причини продаж «Граматики» в підзвітних йому губерніях, а в наступних виданнях виключити ці статті¹⁷.

Загалом влада не тільки не чинила перепон для видання українських букварів, але навіть асигнувала через Міністерство народної освіти 500 рублів для видання українських підручників для народних шкіл¹⁸.

Також помірковану позицію займав і Священний Синод, цензурі якого підлягали всі книги релігійного змісту. Так, призначене для народу видання «Священної історії» о. Степана Опатовича українською мовою не зустріло перепон у 1862 р.

Де уряд виявляв жорсткість та швидкість реакції, так це у відсічі дуже активних на той час спроб поляків розповсюджувати в Західному краї друковані латинкою книги місцевими мовами¹⁹. 30 травня 1858 р. у Галичині за наказом намісника провінції графа Агенора Голуховського була створена спеціальна комісія для переведення галицьких русинів з кирилиці на латинку. Вже в 1859 р. «печатание азбук, содержащих в себе применение польского алфавита к русскому языку», в Росії було заборонено. В цьому зв'язку було наказано «постановить правилом, чтобы сочинения на малороссийском наречии, собственно для распространения между простым народом, печатались не иначе, как русскими буквами»²⁰. Аналогічне рішення невдовзі послідувало й щодо білоруської мови²¹. Загалом, ці рішення продовжували політику, прийняту після повстання 1830-1831 рр., яка, за влучним визначенням Данієля Бовуа, визнавала селян Західного краю економічною власністю польських землевласників, але відмовлялася вважати їх польською культурною та національною власністю²².

Таким чином, на початку 1860-х рр. уряд не бачив будь-якої серйозної загрози в діяльності українофілів й не вважав за потрібне спеціально виділяти українське питання. Влада взагалі не демонструвала жорсткості в питанні про мову викладання й не виявляла особливої чутливості до проблем етнічно-національної ідентичності, що явно свідчить про запізнення самодержавства щонайменше на декілька десятиліть у виробленні і засвоєнні націоналістичних принципів своєї політики, які, до речі, вже цілком визначилися й утвердилися до

¹⁵ Див.: Основа. Санкт-Петербург, 1862. № 1. С. 108. Решта авторів букварів – Л. Яценко, Н. Гащук, І. Деркач, К. Шейковський. Були також видання, які до того часу розійшлися, наприклад, М. Максимовича.

¹⁶ РГИА, ф. 772, оп. 1, 2, ед. хр. 4503.

¹⁷ Там же. Ед. хр. 4503, л. 1.

¹⁸ *Фабрикант Н.* Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе // Русская мысль. Москва, 1905. Кн. III. С. 131.

¹⁹ Див. статтю В. Ламанського в № 2 «Дня» від 21 жовтня 1861 р., с. 16.

²⁰ РГИА, ф. 772-, оп. 1, ч. 2, ед. хр. 4840.

²¹ Там же. Ед. хр. 4950. Цікаво, що видавцю конфіскованого внаслідок цього рішення перекладу «Пана Тадеуша» А. Міцкевича було відшкодовано збитки.

²² *Beauvois D.* Polacy na Ukraine 1831-1863. Paryż, 1987. S. 31.

того часу в західноєвропейських країнах.

Преса столиць Імперії протягом усієї першої половини ХІХ ст. ставилася до малоросійських сюжетів і специфіки з явною симпатією і зацікавленістю²³. В другій половині 50-х своєрідною прелюдією до майбутнього загострення українського питання стала полеміка двох дуже відомих у тодішній Росії вчених мужів – академіка Михайла Погодіна і колишнього ректора Київського університету Михайла Максимовича, котрий виступав від імені «малорусского народа»²⁴. Сутність суперечки, яка відбувалася протягом 1856-1857 рр. На сторінках слов'янофільського журналу «Русская беседа», зводилася до того, хто (великороси чи малороси) мають більше прав на спадщину Київської Русі. М. Максимович розпочав полеміку «Филологическими письмами» до М. Погодіна, заперечуючи проти його теорії, згідно з якою населення Київської Русі до татарської навали було великоруським, а малороси зайняли цю територію лише в ХІV-ХV ст., після відходу великоросів на північ. Підкреслюючи малоросійський характер культури Київської Русі, М. Максимович зауважив, що «Малороссийское и Великороссийское наречие, или, говоря полнее и точнее, Южнорусский и Севернорусский языки, – родные братья, сыновья одной русской речи, [...] должны быть непременно вместе, в одной системе»²⁵. І далі, говорячи про мову, М. Максимович дає Цілком систематичне викладення концепції «великої» російської спільноти: «Великороссийское наречие состоит в ближайшем средстве с белорусским, и составляют они одну речь, или язык севернорусский, который, вместе с южнорусским языком, или речью (состоящею в двух главных наречиях – малороссийском и червонорусском), образует одну великую речь восточнославянскую, или русскую»²⁶. У відповідь М. Погодін звинуватив свого старого приятеля (вся суперечка проходила в достатньо доброзичливій атмосфері й полемісти зверталися один до одного на «ти») в «жаре местного пристрастия»²⁷. Характерно, що М. Погодін заперечував проти проголошення «Малороссийским того, что принадлежит нам (т. е. Великоруссам) искони»²⁸.

Фактично ми маємо тут справу з дуже типовою для романтичного етапу розвитку націоналістичного конфлікту суперечкою щодо поділу історії, з пошуком історичних аргументів для обґрунтування прав на ту чи іншу територію й для встановлення того чи іншого варіанта етнічної ієрархії у стосунках між народами. З розмірковувань М. Погодіна впливала ідея «старшинства» і домінування великоруського елемента, а М. Максимович обстоював рівність малоросів і великоросів.

²³ *Bushkovich P.* The Ukraine in Russian Culture 1790-1860: The Evidence of the Journals // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 39 (1991). Н. 3. S. 339-363.

²⁴ Малоросійський патріотизм М. Максимовича не був у непримиренному конфлікті з його загальноросійською ідентичністю. До кінця життя М. Максимович так і не став українським націоналістом, тобто єдність Південної та Північної Русі ніколи не ставилась ним під сумнів, навіть у віддаленій перспективі. Він просто не мислив ще націоналістичними категоріями. Пояснюючи, чому він свідомо любить Київ більше, аніж М. Погодін, М. Максимович покликається на те, що «питаю к нему любовь общерусскую, и ближайшую к нему любовь – малороссийскую, – я люблю его еще как родину моего рода». (Максимович М. Ответные письма М.П. Погодину // *Русская беседа.* Москва, 1857. Кн. 2. С. 85). Він оперує цінностями родового дворянина. Про Максимовича див.: *Пытин А. Н.* История русской этнографии. Т. 3: Этнография малорусская. Санкт-Петербург, 1891. С. 15-37; *Драгоманов М. М.* А. Максимович: Его литературное и общественное значение. Некролог // *Вестник Европы.* Санкт-Петербург, 1874. Март. С. 442-453.

²⁵ Максимович М. Филологические письма к М.П. Погодину // *Русская беседа.* 1856. III. С. 84-85.

²⁶ Максимович М. Ответные письма М.П. Погодину // *Русская беседа.* 1857. Кн. 2. С. 87.

²⁷ Погодин М. Ответ на филологические письма М.А. Максимовича // *Русская беседа.* 1856. IV. С. 124.

²⁸ Там же. С. 137.

Форма полеміки, з багатством наукової термінології, детальним обговоренням лінгвістичних подробиць, робила дуже важкою для читачів справу виокремлення ідеологічної частини суперечки і свідомо виключала можливість перетворення цих публікацій у предмет широкого громадського інтересу.

Активізація українофільства і реакція столичної преси

Суттєва активізація українського руху припадає на 1861 р. і пов'язана вона перш за все з утворенням щомісячного Південноруського літературно-наукового вісника «Основа», перше оголошення про вихід якого незабаром було надруковано в червні 1860 р. Редактором журналу став Василь Білозерський, а в списку співробітників, що налічував понад 50 чоловік, найбільше уваги привертали імена колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомарова та П. Куліша. Вони, поряд з Т. Шевченком, стали найактивнішими авторами нового видання. Сам Т. Шевченко наприкінці свого життя стає культовою, символічною фігурою українофілів (після його смерті цей культ невдовзі одержав логічне завершення в історії цілком свідомого творення національного символу з його могили)²⁹. Те, що вірші й щоденники Т. Шевченка незмінно відкривали кожне нове число «Основи», також мало символічне значення.

«Край, изучению которого будет посвящена «Основа», обитаем преимущественно южно-русским народом, – проголошувала програма журналу. – Хотя в Бессарабии, Крыму и земле Войска Донского преобладающее население не южно-русское, но мы включаем и эти области в круг нашего изучения, как потому, что они не имеют еще своих печатных органов, так и потому, что они находятся в непосредственной, промышленной и торговой, связи с прочими южно-русскими землями»³⁰. Редакція одразу заявила, що «открывает свой журнал для произведений на обоих родственных языках», підкресливши, що «в наше время вопрос – можно ли и следует ли писать по южно-русски, что все равно – по-украински, разрешен самым делом»³¹. Особливу увагу редакція закликала звернути на «практическое значение народного языка в преподавании и проповеди – вопрос весьма важный и, пока, спорный единственно оттого, что разрешение его не выведено из наблюдения над действительностью»³².

У центрі уваги публіцистів «Основи» було завдання формування особливої малоросійської, або української, народності, з типовою для такого націоналістичного намагання увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії й проблем національного характеру³³. Ключовою темою було питання української мови, а особливо її використання в освіті. Про це писали П. Куліш, М. Костомаров, молоді активісти Павло Житецький та Павло Чубинський; останньому судилося стати одним з лідерів українського руху в 1870-і рр.³⁴

До цього моменту обговорення мовного питання торкалося, якщо можна так сказати, «нестатутних» аспектів. Проти використання української мови в творах художньої літератури, а тим більше при публікації історичних пам'яток ніхто не

²⁹ *Yekelchik S.* Creating a Sacred Place: The Ukrainofiles and Shevchenko's Tomb in Kaniv (1861-ca. 1900) // *Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 20. № 1-2. (Summer-Winter 1995). P. 15-32.

³⁰ Основа. Оголошення про видання і Програма. Додаток до № 1 за 1861 р. С. 1.

³¹ Там само. С. 2.

³² Там само. С. 5.

³³ Про характерні риси таких питань див.: *Andersen B.* Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, 1983.

³⁴ *Чубинский П.* Два слова о сельском училище вообще и об училище для сельских учителей // *Основа*. 1862. № 4; *Житецкий П.* Русский патриотизм: Ответ „Дню» // *Основа*. 1862. № 3.

заперечував. Скептицизм щодо можливостей створення самостійної, «повної» літератури українською мовою побутував серед російської громадської думки, але ніхто, в тому числі й уряд, протягом усього ХІХ ст. не збирався вирішувати це питання заборонами, через переконання в приреченості на невдачу українофільських намагань. Загалом, доля самої «Основи», котра з початку 1862 р. відчувала серйозні фінансові труднощі через недостатню кількість передплатників, постійно затримувала випуск чергових чисел й припинила своє існування до кінця року, без будь-яких репресій з боку влади, слугувала переконливим аргументом на користь цього погляду. Можливість використання української мови в початковій освіті народу також цілком допускалася й розглядалася крізь призму прагматики. Більш того, в намаганні довести свої рішення до селян влада, якщо дійсно вона була цим стурбована, не зупинялася перед тим, щоб звернутися до них українською мовою.

Ситуація докорінно змінилася, коли в публіцистиці «Основи» мова набула універсального, сакрального значення. Можливість висловити регіональну специфіку в художній літературі, можливість швидше й легше навчити селян читати й повідомляти їм важливі урядові рішення – всі ці функціональні аспекти відсувалися на другий план. Головною ставала символічна, національно-репрезентативна роль мови. Всі ті функції, котрі українська виконувала до тієї пори, розглядалися тепер як початкові кроки до повної мовної емансипації, й «Основа» прямо писала про це. «Неужто, в самом деле, русский язык имеет монополию быть органом науки, проводником образованности?» – запитував П. Житецький, і продовжував: «Великорусский язык – и народный и литературный, не есть ближайший и прямой орган малоруссов»³⁵. М. Костомаров погоджувався, що «смешно было бы, если бы кто-нибудь перевел на южно-русский язык «Космос» Гумбольдта или «Римскую империю» Моммзена», додаючи, що «для такого рода сочинений *еще не пришло время* (виділено мною. – О.М.)»³⁶.

Російська громадська думка, особливо із загостренням російсько-польського суперництва навколо Західного краю, починала звертати все більше уваги на відмінності між Імперією з її безмежним національним розмаїттям та її російським ядром, в яке майже одностайно зараховували і Малоросію. Конфліктний потенціал питання про мову дуже зріс.

Проблеми особливої української ідентичності найбільш повно були розглянуті в статтях М. Костомарова «Правда москвичам о Руси» і «Правда полякам о Руси», де він підкреслював відмінність українців як від великоросів, так і від поляків, роблячи при цьому зауваження, що в політичному відношенні Південна Русь тісно пов'язана з Москвою, а за складом народного характеру ближча до Польщі³⁷. Остання теза була дуже ризикованою в світлі російсько-польських взаємин взагалі та російсько-польського суперництва в Західному краї зокрема. М. Костомаров, напевне, відчував це, тому що до того часу постійним мотивом усіх українофільських публікацій було підкреслення необхідності єдиного фронту проти поляків. Єдність Русі, тобто її північної та південної гілок, М. Костомаров інтерпретував як єдність рівних за статусом і політично самостійних елементів, підкреслюючи значення федеративного елемента, який начебто був в основі історії Русі удільного періоду³⁸.

³⁵ Житецкий П. Русский патриотизм. Ответ «Дню»... С. 8, 14-15.

³⁶ Костомаров Н. Мысли южнорусса: О преподавании на южнорусском языке // Основа. 1862. № 4. С. 2.

³⁷ Основа. 1861. № 10. Детальний зміст цього журналу я планую розглянути у спеціальній статті.

³⁸ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. 1861. № 1. Особливо с. 158.

Візьмемо на себе ризик стверджувати, що публіцистика «Основи», особливо статті М. Костомарова і П. Куліша, відіграли дуже важливу роль у подальшому розвитку подій. Вона мала дуже сильний пропагандистський ефект, на який і була розрахована. Ось що говорить невідомий український автор у листі від 19 листопада 1861 р., перлюстрованому жандармами: «безошибочно можно сказать, что большая часть молодого поколения заражена украинофильством; за что, конечно, нужно благодарить «Основу»³⁹. Але побічний, незапланований ефект був не менш сильним. «Основа», що виходила в Петербурзі, досить уважно читалася в російському суспільстві, яке поступово, великою мірою – завдяки журналу, почало усвідомлювати справжні цілі українофільського руху. В своїй написаній 1875 р. «Автобіографії» М. Костомаров послідовно заперечує наявність будь-яких сепаратистських ідей і намірів у співробітників «Основи». Однак він згадує, що «независимо от печатных намеков, появившихся кстати и некстати в периодических наших изданиях, я тогда получал письма с укором за мою статью («О федеративном начале древней Руси». – *О.М.*) и с отысканием в ней такого смысла, какого я не заявлял»⁴⁰.

Перша реакція петербурзької та московської преси на появу «Основи» була цілком доброзичливою, так що редакція в оголошенні про журнал на 1862 р. навіть висловила подяку «образованнейшим великоруссам за трогательное [...] доброжелательство»⁴¹. Однак з плином часу, особливо після появи згаданих статей М. Костомарова, все більше видань починає полемізувати з «Основою», при цьому кожне виходячи зі своїх власних міркувань.

«Современнику» не подобався антипросвітницький, антимодернізаторський пафос деяких публікацій «Основи», що викликало в розділі «Свисток» січневого його числа за 1862 р. дуже жовчні розмірковування про те, що «сыны благословенной Малороссии, изучая, самым усердным образом, философию, все-таки не смогли уразуметь – чем жид отличается от собаки, равно как и того, что – кроме искусства делать сало и хорошие наливки – для человеческого благоденствия на земле потребны и некоторые другие знания»⁴². (Як бачимо, деякі стереотипи мають давню історію).

Однак загальне ставлення редакторів «Современника» до українського національного руху було радше доброзичливим. Визнаючи в українцях самостійну націю, Микола Чернишевський у своїй знаменитій статті «Национальная бестактность» засуджував тих, хто заперечував свою «украинскость» – галицьких русофілів та їхню газету «Слово», а також закликав українців замиритися з поляками, маючи на увазі спільну боротьбу проти спільного ворога – самодержавства⁴³. Демонструючи типове для російських демократів усіх часів погане знання реалій Заходу, М. Чернишевський переконував: «нынешним людям в своих чувствах и действиях надо бы руководствоваться не прадедовскими отношениями, а нынешними своими надобностями; иначе бретонцу следовало бы ненавидеть французов, которые

³⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 109, Секретный Архив, оп. 1, ед. хр. 1765 л. 1-1об. (витяг з листа з нерозбірливим підписом зі ст. Ріпки Чернігівської губ. до Івана Васильовича Дріге до Москви).

⁴⁰ *Костомаров Н.* Автобиография // *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / 2-е изд. Киев, 1990. С. 533.

⁴¹ Основа. 1861. № 11-12. С. 76.

⁴² Цит. за: Основа. 1862. № 2. С. 103. У друкованих з номера в номер українською мовою «Листах з хутора» дійсно можна було знайти осудження «цивилизаторов, у которых только сбыт и потребление на уме» (Основа. 1861. № 1. С. 314).

⁴³ Современник. Санкт-Петербург, 1861. № 7-8. Раздел «Современное обозрение» (С. 1-18).

когда-то угнетали бретонцев»⁴⁴.

«День» продовжив, тепер уже з приводу статей М. Костомарова, започатковані ще М. Погодіним і М. Максимовичем квазінаукові суперечки з приводу історичних прав велико- та малоросів на Київ⁴⁵. Потім газета виступила проти особливого «малорусского патриотизма» й надій на розвиток малоросійської мови в літературну. Питання про таку можливість, на думку «Дня», «а ргіогі решається отрицательно»⁴⁶.

Особливе місце в публіцистиці «Дня» з українського питання належить статті Володимира Ламанського, надрукованій у жовтні 1861 р. У ній достатньо чітко були сформульовані основні елементи тієї позиції, котра двома роками пізніше буде виразно і більш агресивно стверджуватися М. Катковим. В. Ламанський прямо порівнював малоросійську мову з говірками (patois) у Франції, підкреслюючи недоцільність намагань українофілів перетворити це наріччя в розвинену мову, коли «для Малой и Великой Руси обоюдными их усилиями уже выработан один общий литературный язык»⁴⁷. Далі, у зв'язку з претензіями поляків на об'єднання Західного краю с Царством Польським, В. Ламанський пише: «Малоруссы и Великоруссы с Белоруссами, при всех несходствах и насмешках друг над другом, образуют один Русский народ, единую Русскую землю, плотно, неразрывно связанную одним знаменем веры и гражданских учреждений [...] Отнятие от России Киева с его областью повело бы к разложению Русской народности, к распаденію и разделу Русской земли»⁴⁸. (Зауважимо, що мова весь час іде про «русскую народность» і «русскую землю», але не про Імперію). Стаття В. Ламанського була відповідно сприйнята в середовищі українофілів й викликала енергійний протест «Основи»: «Для нас одинаково смешон и шляхетский гонор поляков, обзывающих малорусский язык хлопской мовой, так и вельможная деликатность великоруссов, употребляющих для этой цели французское выражение»⁴⁹.

Згодом обізвався катковський «Русский вестник», який надрукував у додатку «Современная летопись» великий лист «Из Киева» Миколи Анненкова з критикою «малорусской партии»⁵⁰ (до цього «Русский вестник» публікував оголошення М. Костомарова про збір коштів на видання малоросійських підручників; в інших виданнях, зокрема, «Санкт-Петербургских ведомостях», ці об'яви продовжували виходити аж до прийняття Валуєвського циркуляра). Нарешті, в полеміку стосовно користі української мови включилися «Киевские ведомости» – вони вступили у суперечку з вихідцем з Малоросії редактором «Петербургского еженедельника» Аскоченським, котрий підтримував українофілів⁵¹.

Таким чином, українське питання стало предметом дуже жвавого обговорення в петербурзькій, московській (та й у київській) пресі, до того ж тон цього обговорення поступово ставав таким, що українські активісти вирішили за

⁴⁴ Там же. С. 4. Про перебування у повному розпалі в цей час асиміляційного тиску на бретонців див.: Reese J. E. The Bretons against France: Ethnic Minority Nationalism in Twentieth Century Britany. Chapel Hill, 1977. P. 30-32.

⁴⁵ Див. статтю Івана Беляєва в «Дне» від 18 листопада 1861 г., № 6.

⁴⁶ Див. статтю Олександра Гільфердінга «Славянские народности и русская партия в Австрии» // День. 1861. 25 листопада. № 7. С. 17.

⁴⁷ День. 1861. 21 листопада. № 2. С. 15.

⁴⁸ Там же. С. 17.

⁴⁹ Основа. 1862. № 3. С. 14.

⁵⁰ Современная летопись Русского вестника. Москва, 1862. Июнь. № 25.

⁵¹ Фабрикант Н. Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе // Русская мысль. 1905. Кн. III. С. 131.

краще у вересні 1862 р. надіслати до «Русского вестника» колективного листа з поясненнями з приводу тих звинувачень, які лунали на їхню адресу. Газета оприлюднила його в листопаді під назвою «Отзыв из Киева»⁵². В цілком народницькому за духом тексті рішуче спростовувалося звинувачення в «государственном сепаратизме» і взагалі підкреслювалося, що «никто из нас [...] не говорит и не помышляет о политике»⁵³. «Другое дело, если под словом сепаратизм разумеют желание развить южно-русский язык и южнорусскую литературу. Это желание мы действительно имеем», – зізнавалися автори листа, які гадали, що в російській громадській думці це бажання має виглядати як цілком природне і нешкідливе. Під листом був 21 підпис, перші з яких належали В. Антоновичу й П. Чубинському, лідерам українофільського руху в Києві в 60-70-х роках.

Отже, наприкінці 1862 р. полеміка в пресі дуже загострилася. Колишній доброзичливий тон столичної преси по відношенню до українського руху поступився місцем недовірі та підозрі в сепаратизмі. Конфлікт, як і раніше, не змальовувався в націоналістичних категоріях. Навіть «Современная летопись» М. Каткова, оприлюднюючи колективного листа українофілів, проголошувала, що менш за все бажає, щоб «попытки малороссийской литературы встречали какое-нибудь внешнее противодействие и подвергались стеснению», й лише з прикрістю зауважувала, що «многие добрые силы» можуть відволіктися на «бесплодное и безуспешное дело»⁵⁴. Злам, однак, був уже близьким. Зауважимо, що через місяць та сама «Современная летопись» передрукувала такий характерний уривок зі статті «Тайме» про Росію: «Нынешний Император выводит теперь на свет целую нацию (виділено мною. – О.М.); пройдет еще поколение, и мы, может быть, увидим действительно русский народ, вместо механизма, состоявшего из дворян, чиновников и рабов»⁵⁵. Невдовзі М. Катков покаже себе цілком гідним учнем Заходу.

Захисники українських активістів у столичній пресі підкреслювали необґрунтованість підозр у сепаратизмі. Самі вони також відкидали ці звинувачення. Безсумнівно, що частина українофілів робила це нещиро. Не слід, однак, забувати, що тодішні умови не залишали іншого виходу тим, хто не намагався перетворитися на об'єкт негайних поліцейських репресій.

Владні структури Імперії й українофільство в 1862-1863 рр.

Дослідники вже не раз зверталися до проблеми генези Валуєвського циркуляра від 18 липня 1863 р. і реконструювали значну частину цієї історії. Однак цілісна картина до сьогодні не була відтворена, багато в чому через те, що жоден історик не мав, з різних причин, доступу до всього комплексу пов'язаних з цією справою документів⁵⁶. Між тим у надрах бюрократичного апарату розповсюджувалися, до певного моменту формально незалежно одна від іншої,

⁵² Современная летопись. 1862. Ноябрь. № 46.

⁵³ Там же. С. 5.

⁵⁴ Там же. С. 3.

⁵⁵ Современная летопись. 1862. Декабрь. № 50. С. 21.

⁵⁶ М. Лемке у своїй книзі «Эпоха цензурных реформ 1859-1865 гг.» (Санкт-Петербург, 1904) загалом змушений був користуватися не оригіналами, а копіями невідомого походження. Ф. Савченко, автор книги «Заборона українства 1876 р.» (Харків; Київ, 1930. Передрук: München, 1970) не знав петербурзьких документів, а Д. Сондерс – московських. Д. Сондерс опублікував за останні роки декілька статей про походження Валуєвського циркуляра (*Sounders D. Russia's Ukrainian Policy (1847-1905): A Demographic Approach // European History Quarterly 25 (1995); Ejuds. Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863 // International History Review 17 (1995); Ejuds. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Petr Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // Harvard Ukrainian Studies. 17. № 3-4 (1996 for 1993)*).

дві справи про українофільство, які в кінцевому підсумку замкнулися на міністрі внутрішніх справ П. Валуєві, котрому й належало підписати цей знаменний документ, і тільки вивчивши обидва комплекси документів, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (у Москві) і Російському Державному історичному архіві (в Санкт-Петербурзі), можна відтворити процес прийняття цього рішення, що ми і спробуємо зробити.

Більш ніж за рік до того, як П. Валуєв підписав свій циркуляр, 29 червня 1862 р. військовий міністр Дмитро Мілютін направив шефу жандармів князю Василю Долгорукову коротеньку записку такого змісту: «Секретно. Сообщенные мне генерал-губернатором свиты е.в. графом Сиверсом секретные сведения о происходящем в Киеве считаю полезным довести до сведения Вашего сиятельства, присовокупив, что прилагаемую при сем записку я прочел Государю Императору»⁵⁷. Добре знайомий зі звичками царської бюрократії, Д. Мілютін знав, як змусити крутитися досить нерухливу машину таємної поліції. Згадавши, що він поінформував про це в листі імператора, або, як сказали б сучасні російські бюрократи, що «дело находится у царя на контроле», Д. Мілютін міг бути спокійним – справа буде опрацьовуватися з максимальною активністю.

Така пересторога Д. Мілютіна не була зайвою. III відділення вже мало на той момент дуже суттєву інформацію щодо активності українофілів, але ніяких заходів, окрім пошукових, з цього приводу не вживало. В Секретному архіві III відділення зберігалось на цей момент декілька перлюстрованих листів українських активістів. Найбільш ранній, датований жовтнем 1858 р., був лист П. Куліша до Сергія Аксакова. П. Куліш писав таке: «Слова мои кажутся иногда резким криком потому, что им не предшествовали свободные объяснения с читающим обществом; что свободы слова мы, Малороссияне, лишены более, нежели какая либо народность в Русской Империи; что мы поем свою песню *на земле чуждей*. [...] Мы имеем против себя не одно Правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностию Великорусского народа. Между нами и вами лежит такая же бездна, как между драмой и эпосом: и то, и другое великие создания божественного гения, но странно желать, чтобы они слились в один род! А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства, а пожалуй, что Московское царство создаст нашу будущность. Мы это видим и чувствуем беспрестанно, и не имея возможности писать за себя так, как пишут *дома*, изредка только нарушаем свое молчание [...] Да если б можно было писать по-искендеровски, то каждая оскорбляющая вас фраза превратилась бы в биографический, этнографический или социальный трактат, и целая литература образовалась бы из нашего несогласного с вашим воззрения на то, что теперь обсуживается в назидание всей Русской земли по-Московски и Петербургски. Это время настанет-таки, но настанет тогда, когда нас не будет уже на свете. И пускай доказательством будет то, что в период высшего развития вашей письменности существуют люди, негодующие на ее односторонность и нетерпимость. Мы не домогаемся от Правительства и вашего общества невозможного покамест, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития»⁵⁸.

Сама назва, яку дали справі в III відділенні, свідчить, що лист зрозуміли

⁵⁷ ГАРФ, ф. 109 (1-ая экспедиция III отделения), оп. 37, ед. хр. 230, ч. 38. л. 1. Цит. за: Савченко Ф. Заборона... С. 183-184.

⁵⁸ ГАРФ, ф. 109 (Секретный архив), оп. 1, ед. хр. 1762, л. 1-2.

правильно. Ось ця назва: «Выписка из письма Кулиша П. А. из Спб. к Аксакову С. Т. в Москву с рассуждениями в националистическом духе: о невозможности сосуществования в будущем России и Малороссии в едином государстве, о вере Малороссии в свое обособленное от России будущее и т.д.».

В. Долгоруков наказав доставити йому свідчення про П. Куліша (із справою Кирило-Мефодіївського товариства він був незнайомий!), і листування останнього перебувало відтоді під пильним наглядом*. Це не завадило, однак, групі, в яку входив П. Куліш, отримати двома роками пізніше дозвіл на видання «Основи».

Тепер, після записки Д. Мілютіна, III відділенню належало зайнятися питанням українофільства серйозно. В доданому до записки листі Сіверса йшлося про існування в Києві «общества под названием хлопоманов», яке діє «для возмущения крестьян против помещиков и распоряжений правительства с целью восстановления независимости Малороссии»⁵⁹. «Нисколько не скрывая принадлежности к обществу, – читаємо в листі, – молодые люди эти ходят в национальном малорусском платье и разъезжают по деревням». Серед активістів товариства Сіверс згадував В. Антоновича, Тадея Рильського й П. Чубинського. Їхні підписи стояли під листом, що відкидав політичні звинувачення «Современной летописи Русского вестника» на адресу українофільського руху, надруковані в листопаді 1862 р.⁶⁰

Відповіді жандармських офіцерів з Південно-Західного краю на запити петербурзького керівництва, які прийшли слідом за зверненням Д. Мілютіна до В. Долгорукова, були витримані в заспокійливому тоні й не містили суттєвої додаткової інформації. «Дошедшие в Петербург слухи, что ничтожное общество хлопоманов стремится будто бы о восстановлении и независимости Малороссии, не заслуживают на внимание, испокон веков Малороссия самостоятельной не была и быть не может», – підсумовував штаб-офіцер корпусу жандармів полковник Грибовський, який перебував у Київській губернії⁶¹. (Зауважимо, що вже тут відчувається формула, яку пізніше зробить видатною Валуєвський циркуляр, – «не было, нет и быть не может»).

Однак 23 лютого й 17 березня 1863 р. М. Анненков, який зайняв у грудні 1862 р. після смерті І. Васильчикова посаду київського генерал-губернатора, відправив В. Долгорукову два листи, що надали справі нового імпульсу⁶². У той самий час М. Анненков писав і Д. Мілютіну, що «необходимо теперь принимать меры к усилению русской народности»⁶³.

У листах М. Анненкова В. Долгорукову є фактично повний перелік тих загроз, які влада може очікувати від українофільства. В першому за часом листі М. Анненков солідаризувався з поглядом шефа жандармів щодо «вредности коммунистических и социалистических теорий» – як бачимо, соціальна неблагонадійність українофілів була важливим приводом для хвилювань.

* Серед перлюстрованих листів українофілів у Секретному архіві листів Куліша і йому більше, ніж чийх-небудь ще.

⁵⁹ Цит. за: *Савченко Ф.* Заборона... Передрук 1970 р. С. 184-185.

⁶⁰ Современная летопись. 1862. Ноябрь. № 46.

⁶¹ ГАРФ, ф. 109 (1-ая экспедиция III отделения), оп. 37, ед. хр. 230, ч. 38. л. 10об.

⁶² Призначенню М. Анненкова, яке відбулося 3 грудня 1862 р., активно сприяв Д. Мілютин. П. Валуєв займав радше примирливу позицію. «В Западный край нужна не сила, которой столько потратил, зато без пользы, ген. Бибилов, но уменье ладить и жить с людьми», – писав П. Валуєв Д. Мілютіну 16 листопада при обговоренні кандидатів на посаду київського генерал-губернатора (Российская Национальная библиотека (далі – РНБ), отд. рукописей, ф. 169, к. 59, ед. хр. 32. л. 5).

⁶³ М. Анненков Д. Мілютіну, (февраль-март?) 1863 г. (РНБ, отд. рукописей, ф. 169, к. 14, ед. хр. 3, л. 58об.).

Скаржачись на те, що секретний нагляд, встановлений над українофілами, не дав компрометуючих матеріалів, М. Анненков пропонував спровокувати в пресі полеміку за участю українофілів, котра «могла бы содействовать Правительству в раскрытии действительной цели и к объяснению духа и направления лиц, подписавших статью», надруковану в «Современной летописи»⁶⁴. М. Анненков, по суті, пропонував продовжити тактику, яка вже була використана ним самим, бо ж лист українофілів став відповіддю саме на його статтю «Из Киева».

До згаданого листа М. Анненкова до В. Долгорукова додано записку без підпису, яка повідомляла, що таємне товариство «старается распространить в нем (народі. – *О.М.*) либеральные идеи и с этой целью издавать народные малороссийские книги», а також про контакти товариства з «польскими гминами»⁶⁵.

Особливо важливі наслідки мав другий лист М. Анненкова до В. Долгорукова, про який відразу доповіли цареві⁶⁶. М. Анненков зазначає, що «польская и малорусская партии, расходящиеся в окончательной цели своих стремлений (тобто, М. Анненков визнавав українофільство самостійним рухом і не був схильним бачити в українофілах свідомих польських агентів. – *О.М.*), сходятся в средствах, ибо и поляки стали в воззваниях своих к простому народу тоже напоминать им о прежней независимости Украины, о козачестве»⁶⁷. Потім М. Анненков звернувся до мовного питання, порівнявши українську мову з «особыми наречиями жителей некоторых великорусских губерний». У цьому зв'язку заплановане видання українського перекладу Святого Письма М. Анненков охарактеризував як «предприятие скорее политического характера». Його висновок був таким: «До сих пор в литературе идет спор о том, составляет ли малороссийское наречие только особенность русского языка, или это язык самостоятельный. Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда, конечно, на этом не останутся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии»⁶⁸. На полях, поруч з цими словами, В. Долгоруков зробив примітку: «Высочайше разрешено войти с кем следует по данному предмету в сношение. 27 марта».

Таким чином, Святіший Синод не був, як вважають деякі дослідники, ініціатором запобіжних заходів, і саме питання щодо доцільності видання Святого Письма українською зовсім не було початковим приводом для репресій проти української мови⁶⁹. Наскільки можна судити, Синод взагалі схилився на користь дозволу на цей переклад Пилипом Морачевським. Принаймні, за рік до описуваних нами подій він дозволив видання українською «Священної історії» о. С. Опатовича. Отримавши запит В. Долгорукова з додатком листа М. Анненкова, обер-прокурор Синода генерал-майор Ахматов навіть не зважив за доцільне просити додаткових інструкцій з приводу інших книг релігійного змісту, посилаючись на оприлюднені в пресі об'яви щодо збору коштів для «издания книг для народа по-малороссийски»⁷⁰. Остаточо з'ясувавши, куди дме вітер, обер-прокурор наказав калужькому єпископу, в котрого переклад П.

⁶⁴ ГАРФ, ф. 109 (1-ая экспедиция III отделения), оп. 37, ед. хр. 230, ч. 38, л. 46-47.

⁶⁵ Там же. Л. 48.

⁶⁶ Там же. Л. 55 (помітка В. Долгорукова: «Доложено Его Величеству 27 марта»).

⁶⁷ Там же. Л. 56.

⁶⁸ Там же. Л. 56об.

⁶⁹ Див.: *Dmytryshyn V. Introduction // Савченко Ф. Заборона...*

⁷⁰ ГАРФ, ф. 109, (1-ая экспедиция III отделения), оп. 37, ед. хр. 230, ч. 38, л. 66 (лист В. Долгорукову від 22 травня 1863 р.).

Морачевського був на рецензії, повернути текст *без жодного відгуку*, вочевидь не бажаючи ставити єпископа в незручне становище, якби той дав позитивний висновок⁷¹. Якщо Ахматов припускав таку можливість, то, отже, ніяких попередніх інструкцій негативного плану з приводу перекладу єпископ не отримував.

Тільки внаслідок резолюції царя від 27 березня В. Долгоруков листом від 4 квітня поінформував П. Валуєва про справу українофілів, додавши другого листа М. Анненкова⁷². Про те, що він «совершенно разделяет мнение» київського генерал-губернатора, П. Валуєв повідомив В. Долгорукову в листі від 17 червня⁷³.

Буквально через декілька днів П. Валуєв отримав незалежно від III відділення, через підзвітне йому цензурне відомство, новий документ з українського питання, який перегукувався з листом М. Анненкова й, цілком вірогідно, останнім був інспірований. 27 червня голова київського цензурного комітету Орест Новицький надіслав міністру внутрішніх справ листа, складеного на основі записки цензора того ж комітету Лазова. В листі йшлося про те, що «само возбуждение вопроса о пользе и возможности употребления этого (малороссийского) наречия в школах принято большинством малороссиян с негодованием. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши». «Общерусский язык», сказано там далі, для народа «гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для него некоторыми малороссами и в особенности поляками так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самих малороссиян упрекает в каких-то сепаративных замыслах, враждебных России и гибельных для Малороссии»⁷⁴. (Всі цитовані фрази, в тому числі знамените «не было, нет и быть не может», без змін увійшли потім у текст Валуєвського циркуляра⁷⁵). О. Новицький проникливо зауважував, що «положение цензора при рассмотрении подобных рукописей (для народа. – О. М.) тем более затруднительно, что в них только цель и предосудительна, самое же содержание обыкновенно не заключает в себе ничего непозволительного»⁷⁶. Завершувався лист вказуванням на те, що явище малоросійського сепаратизму «тем более прискорбно и заслуживает внимания правительства, что оно совпадает с политическими замыслами поляков и едва ли не им обязано своим происхождением»⁷⁷.

Не можна виключати того, що, разом з листом О. Новицького, перша зі статей М. Каткова проти українофільства, що з'явилася в «Московских ведомостях» 22 червня, також була частиною загального наступального плану. Збіг дат дуже підозрілий. М. Анненков був добре знайомий з М. Катковим, 1862 р. М. Катков надрукував статтю М. Анненкова «Из Киева» проти українофілів, коли останній ще не був генерал-губернатором і міг сам виступати в пресі. Своїми нападами на українофілів, особисто на М. Костомарова, М. Катков, по суті, реалізовував план спровокувати українофілів на полеміку, як це пропонував М. Анненков В. Долгорукову в листі від 23 лютого.

⁷¹ Там же. Л. 78.

⁷² Там же. Л. 58.

⁷³ Там же. Л. 68.

⁷⁴ РГИА, ф. 775, оп. 1, ед. хр. 188, л. 1об.

⁷⁵ Там же. Л. 5об-6. Неправильним є припущення, що авторство слів, котрі повторює Д. Сондерс з покликаннями на книгу Ф. Ястребова «Революционные демократы на Украине: Вторая половина 50-х – начало 60-х годов XIX ст.» (Київ, 1960. С. 284), належить М. Каткову.

⁷⁶ РГИА, ф. 775, оп. 1, ед. хр. 188, л. 2об.

⁷⁷ Там же. Л. 2об-3.

М. Катков зробив головним предметом критики акцію М. Костомарова щодо збору коштів для видання книг для народу. М. Катков не без підстав вбачав у цій ініціативі потенціал для переростання українофільства в легальну колективну дію з міцним пропагандистським ефектом. Якщо скористатися понятійним апаратом М. Гроха, котрий запропонував періодизацію національних рухів, подібних до українофільського, то мова йшла про спробу в Україні перейти від стадії А (науковий інтерес групи національних активістів до національної специфіки) до стадії В (створення організаційних структур і широка пропаганда національних ідей), потенціально навіть до елементів стадії С (масова націоналістична мобілізація в умовах скасування кріпосного права)⁷⁸. Перша така організаційна спроба – створення Кирило-Мефодіївського товариства в 1847 р. – була легко придушена владою як через загальні порядки миколаївського царювання, так і через нечисленність її учасників. Але на початку 1860-х можливості для українського національного руху були кращими – у зв'язку із загальною лібералізацією режиму і наявністю достатньо організованих і численних груп українських національних активістів як у Петербурзі (коло «Основи»), так і в Києві й інших містах України («громади»).

У дусі своєї головної й улюбленої ідеї щодо всюдисущої «польської інтриги» М. Катков заявляв, що «сбор пожертвовани в пользу издания книг [...] на Южно-русском языке есть дело тайных польских интриг» і що М. Костомаров став зряддям ворогів Росії⁷⁹.

М. Костомаров, відчуваючи насування загрози, відповів у виправдовувальному тоні в газеті «День»⁸⁰. Він спростовував звинувачення в співробітництві з поляками і підкреслював, що «никто не думал и не думает изгонять из Южной Руси книжного, общего, государственного языка; никто не заявлял о заменении его иным каким бы то ни было в университетах, гимназиях, семинариях. Шло дело только о преподавании в селах». Він навіть вважав за потрібне, вірогідно, з тактичних міркувань, засудити захоплення «юной южно-русской литературы» «бесплодной беллетристикой», наполягаючи на приматі завдань народної освіти. «Русскому обществу следовало бы помогать нам в этом деле [...], не допуская нелепое подозрение в возможности солидарности какого бы то ни было Малорусского дела с каким бы то ни было польским», – завершував М. Костомаров свою статтю.

Редактор «Дня» Іван Аксаков оздобив текст М. Костомарова обширними примітками. Засуджуючи спроби створення самостійної української літературної мови, І. Аксаков, проте, вважав, що «малорусская речь» може бути використана для «передачи первоначальных познаний малороссийскому простонародью». Він робив зауваження, що «в этом отношении должна быть предоставлена свобода частным школам; но что касается правительства, то оно, конечно, со своей стороны, может признавать обязательным: для общества – разумение, а для себя преподавание только русского общественного и государственного языка, того языка, которым оно говорит со всем Русским народом, не справляясь с его наречиями». Він засуджував можливість підтримки малоросійської мови з боку Міністерства народної освіти, маючи, вірогідно, інформацію про контакти міністра народної освіти а з українофілами. І. Аксаков, таким чином, виступав як

⁷⁸ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge et al., 1985. Застосування схеми М. Гроха до українського національного руху див. у: Kappeler A. *The Ukrainians of the Russian Empire, 1860-1914 // Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940*. Vol. VI. *The Formation of National Elites* / Ed by A. Kappeler. Dartmouth. 1991. P. 112-113.

⁷⁹ Московские ведомости. 1862. 22 июня. № 136.

⁸⁰ День. 1863. 7 июля. № 27. С. 18.

прихильник концепції великої російської нації й супротивник українофілів. Водночас він вважав, що «всякой лжи должна быть предоставлена полная свобода самоубийства», рішуче виступав проти заборон на українську мову в приватному викладанні, вважаючи, що вони «несравненно опаснее полной свободы, предоставленной в этом отношении украинцам и могли бы только дать силу и прочность тому, что, при полной свободе, скоро оказалось бы неудобным или излишним или временной прихотью, возбужденной ложной теорией федерализма». Вказавши на те, що «малорусе и малороссийский «патриот» – это вовсе не одно и то же и большею частью находится в совершенном друг другу противоречии», І. Аксаков фактично пропонував більш гнучку, менш репресивну тактику боротьби з українофільством, ніж та, яку проповідував М. Катков і яка втілювалася в урядовій політиці. «День» послідовно тримався цієї позиції, й не тільки по відношенню до українофільства – двома числами раніше, у той самий день, коли М. Катков оприлюднив свої антикостомарівські філіпіки, «День» виступав у підтримку початкової освіти «на белорусском наречии»⁸¹.

Лист О. Новицького від 27 червня був запитом і вимагав відповіді. Нею стало рішення П. Валуєва щодо заборони публікації книг для народу українською мовою, прийняте практично одразу після отримання цього листа.

Валуєвський циркуляр став віддзеркаленням цілого ряду побоювань влади. Він був реакцією на помітну активізацію як легальної, так і таємної діяльності українофілів, в якій явно прочитувалися, нехай і віддалені, сепаратистські плани. Між тим владні структури бачили своєю стратегічною ціллю асиміляцію українського селянства. Тобто конфлікт у 1862-1863 рр. був уперше з обох сторін усвідомлений у націоналістичних категоріях.

По-друге, контекст російсько-польських взаємин того часу різко посилював підозрілість влади з приводу будь-якої несанкціонованої політичної активності в Південно-Західному краї. Вже восени 1862 р. наслідком зростаючої занепокоєності уряду стало створення «Комітету у справах Західного краю» на чолі з князем Павлом Гагаріним. Його засідання розпочалися в листопаді. Про статус комітету свідчить те, що до його складу входили міністри внутрішніх справ, юстиції, державного майна, фінансів, військовий міністр і шеф жандармів⁸². Через декілька місяців після початку польського повстання, пізньою весною 1863 р. уряд вдався до тактики придушення польського руху за будь-яку ціну (символом цього стало призначення Михайла Муравйова на посаду віденського генерал-губернатора). Саме сполучення остраху перед українським сепаратизмом як такого з небезпекою його використання польським визвольним рухом у своїх цілях і було головною причиною гострої реакції уряду. Нарешті, влада підозрювала, й не без підстав, українофілів у соціалістичній народницькій орієнтації. Значення цього чинника буде зростати з посиленням соціалістичного руху.

Ніхто з дослідників, які писали про циркуляр, чомусь не зауважив, що П. Валуєв розглядав його як тимчасовий захід. Це ясно видно з його записки «О книгах, издаваемых для народа на малороссийском наречии», відправленої цареві 11 липня, тобто за тиждень до підписання циркуляра. В ній йшлося про те, що «в последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер вследствие обстоятельств чисто политических»⁸³. П. Валуєв зазначав, що до видання книг для народу постійно виявляються причетними члени таємних

⁸¹ Там же. 1863. 22 июня. № 25. С. 3.

⁸² Милютин Д. Мои старческие воспоминания (Российская Государственная библиотека (далі – РГБ), отд. рукописей, ф. 169, картон 14, ед. хр. 2, л. 88об.).

⁸³ РГИА, ф. 775, оп. 1, ед. хр. 188, л. 4.

товариств. Він пропонував обговорити це питання з міністром народної освіти, обер-прокурором Синоду й шефом жандармів і повідомляв, що «пока же сделал распоряжение, чтобы дозволялись в печати только произведения на малороссийском языке, принадлежащие к области изящной литературы, пропуском же книг на том языке религиозного содержания, учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа приостановиться до решения настоящего вопроса»⁸⁴. Олександр II схвалив пропозиції П. Валуєва наступного дня, 12 липня⁸⁵. 18 липня П. Валуєв розіслав одночасно два документи – сам циркуляр у Київський, Московський і Петербурзький цензурні комітети і листи О. Головніну, Ахматову та В. Долгорукову із запрошенням обговорити це питання.

Те саме слово «приостановление», що свідчить про тимчасовий характер заходу, знаходимо і в щоденниковому запису П. Валуєва від 28 липня 1863 р., який говорить: «были у меня несколько лиц, в том числе Костомаров, сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии. Мягко, но прямо и категорически объявил ему, что принятая мною мера останется в силе»⁸⁶. Привертає увагу і зауваження про те, що відповідав П. Валуєв «мягко», тобто відкрито сваритися з «сильно озадаченным» М. Костомаровим не хотів. Сам М. Костомаров також говорить в «Автобиографии», що П. Валуєв підкреслив йому тимчасовий характер цього заходу⁸⁷.

П. Валуєв листувався на цю ж тему з іншими вищими посадовими особами ще довго після підписання циркуляра. Так, обер-прокурор Синоду відповідав на запит П. Валуєва 24 грудня 1864 р.: «Я охотно склоняюсь к тому убеждению, что как для самого дела, так и для Правительства бышо бы гораздо лучше, если бы украинофильские попытки возможно бышо уничтожить силою общественного мнения, без прямого участия власти»⁸⁸. В самому цензурному відомстві також не було розуміння Валуєвського циркуляра як постійного. В березні-квітні 1865 р. Санкт-Петербурзький цензурний комітет пропонував повернутися до обговорення українського питання.

Є непрямі, але достатньо переконливі аргументи, що і сам П. Валуєв вважав зазначений захід не просто тимчасовим, але й неефективним у перспективі. У своєму секретному листуванні з М. Катковим з приводу польського питання влітку і восени 1863 р. він демонструє ясне розуміння того, що одними заборонними заходами змін добитися не можна. «Этот вопрос разрешим только в Москве и Петербурге, а не в Вильне и Киеве, и разрешен будет только тогда, когда Вильна и Киев станут лицом к Санкт-Петербургу или Москве [...] Надлежит иметь решимость посмотреть на себя в зеркало, когда чувствуешь себя нездоровым. Ни Аксаков в «Дне», ни Говорский в «Вестнике Юго-Западной России» не убедят меня, что мы нравственно сильны на западе. Мы материально сильны и можем быть сильны и морально. Но как?»⁸⁹ (З цього видно, чому П. Валуєв не захотів сприйняти логіку І. Аксакова. Він вважав, що українофіли виграють у темпі, і його рішення було виявом розуміння слабкості російського асиміляційного потенціалу, а не його сили). Пізніше він знову повертається до цієї думки, підкреслюючи: «Нужна невесомая сила»⁹⁰. П. Валуєв розумів, що

⁸⁴ Там же. Л. 7об-8.

⁸⁵ Там же. Л. 4.

⁸⁶ Дневник П. А. Валуєва, министра внутренних дел. Москва, 1961. Т. 1. С. 239.

⁸⁷ *Костомаров Н.* Автобиография // *Я. И. Костомаров.* Исторические произведения. Автобиография. С. 595.

⁸⁸ РГИА, ф. 775, оп. 1, ед. хр. 188, л. 24.

⁸⁹ РГБ, отд. рукописей, ф. 120, картон 1, л. 17об., 20 (лист М. Каткову від 19.09.1863).

⁹⁰ Там же. Л. 31 (лист М. Каткову від 5.12.1863).

перш за все «невесомая», тобто цивілізаційна й асиміляційна, сила необхідна для посилення російських позицій у Західному краї, й усвідомлював також, що поки її немає й зранку не буде. Не випадково до ствердження, що Росія може бути сильною «й морально», він підвішує болюче питання «Но как?» Постійно про це «твердя, изустно и письменно», за його особистим висловлюванням⁹¹, П. Валуєв просто не міг раптом абстрагуватися від своїх роздумів при прийнятті рішення щодо циркуляра з українського питання. Вірогідно, він розглядав цей циркуляр як захід на період польського повстання, кінця якому в той момент ще не було видно, і хотів «пригасить», «приостановить» буйно зрослу активність петербурзького кола українофілів, щоб дати уряду час підготуватися до того суперництва, котре пропонувала концепція І. Аксакова.

Однак у необхідності циркуляра в той конкретний момент П. Валуєв був переконаний. Це ясно виявилось під час обговорення заходів щодо українофільства, до якого П. Валуєв запросив вищих посадових осіб тоді ж, 18 липня 1863 р.

Реакція на заборону в урядових структурах і громадській думці

Обер-прокурор Синоду і шеф жандармів циркуляр підтримали. Лист останнього відзначався лапідарністю і містив лише одну фразу: «Я в печатании книг на малороссийском языке, предназначаемых для простонародья, не нахожу ни пользы, ни необходимости»⁹².

Однак рішучим противником циркуляра виявив себе міністр народної освіти О. Головнін. Його реакція була досить енергійною. Вже 20 липня, через два дні після отримання запиту П. Валуєва, О. Головнін відповів великим і дуже емоційним листом, де, зокрема, говорилося: «Сущность сочинения, мысли, изложенные в оном, и вообще учение, которое оно распространяет, а отнюдь не язык или наречие, на котором написано, составляет основание к запрещению или дозволению той или другой книги [...] Старание литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие [...] весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного уважения»⁹³. О. Головнін вважав, що «малороссийский перевод Евангелия [...] составит одно из прекраснейших дел», а заперечення проти нього М. Анненкова «з поваги» до останнього пояснював «канцелярской ошибкой».

23 липня листа П. Валуєву пише М. Костомаров. Він скаржить на П. Валуєву, по-перше, на те, що його стаття із запереченнями М. Каткову не була пропущена цензурою, а, по-друге, що цензура відмовилась пропустити два рукописи, «не находя в них, по содержанию, ничего противного цензурным узаконениям», а тільки через те, що «они писаны по-малороссийски»⁹⁴. Посилаючись на цензурні постанови, М. Костомаров просив зобов'язати М. Каткова надрукувати його статтю як відповідь на критику в тих же «Московских ведомостях». Завершувався лист так: «Умоляю Ваше Превосходительство отстранить от вопроса об издании книг научного содержания на южнорусском языке бездоказательные и крайне оскорбительные для всех, имеющих честь принадлежать к малорусскому племени, подозрения в солидарности с какими-либо вредными замыслами святого дела народного образования, – пусть этот вопрос встанет на чисто научную почву

⁹¹ Там же. Л. 14об. (лист М. Каткову від 15.08.1863).

⁹² РГИА, ф. 775, оп. 1, ед. хр. 188, л. 18.

⁹³ Там же. Л. 15, 15об.

⁹⁴ Там же. Ед. хр. 205, л. 1-2. Лист повністю опублікований російською мовою і в англійському перекладі в: Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Petr Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // Harvard Ukrainian Studies. 17. № 3-4 (1996 for 1993). P. 378-383.

и будет дозволен свободный обмен доказательств pro et contra: тогда само собою окажется в чем истина и в чем заблуждение»⁹⁵. (Д. Сондерс правильно відзначає пастку М. Костомарова, котрий називав книги «научними», а вони не підпадали під заборону в Валуєвському циркулярі, хоча мова насправді йшла про підручники для народу⁹⁶).

Можливо, що саме О. Головнін допоміг М. Костомарову швидко, вже 28 липня, отримати згадану аудієнцію у П. Валуєва, на якій останній «мягко, но категорически» відкинув апеляцію проти заборони.

О. Головнін і українофіли, здається, і надалі координували свої дії. В січні 1864 р. О. Головнін надіслав В. Долгорукову листа, до якого додав анонімну записку про діяльність українофілів, витриману у виправдовувальному дусі, додавши, що в ній «много дельного». В записці підкреслювалося, що «вся деятельность ее (українофільської партії. – *О.М.*) происходила и происходит на виду», «не вдаваясь при этом ни в какие политические и социальные толки, а заботясь только развивать грамотность в народе и внушать ему истинные понятия о его долге и обязанностях»⁹⁷. Судячи з докладного знайомства автора (авторів) записки з розвитком українофільства в 1860-1863 рр., він (або вони) був (були) з кола «Основи»; дуже вірогідно, що складанням записки займався М. Костомаров, котрий у другій половині 1863 р. був найбільш активним серед українофілів у намаганні добитися скасування заборони. Безсумнівним є і знайомство автора (авторів) записки з цитованим листом О. Головнина П. Валуєву.

Логіка О. Головнина цілком відрізнялася від логіки П. Валуєва. Сумніви останнього в дієвості циркуляра корінилися в цілковито прагматичних, а не загальних міркуваннях просвітницького духу. Це повністю виявилось в примітці, яку П. Валуєв зробив на полях листа О. Головнина, в тому місці, де останній посилається як на аргумент на несприятливе враження, що його справили на фінів русифікаторські кроки влади в 1840-і рр. П. Валуєв написав: «Сравнение Малороссии и Финляндии заключает в себе наилучшее опровержение всего того, что здесь высказано [...] Государственно неправильно соображено»⁹⁸. П. Валуєв розумів, що політика по відношенню до України і в контексті російсько-польських відносин, і з погляду завдань асиміляції принципово відмінна від ситуації з Фінляндією. Можна сказати, що полеміка П. Валуєва з О. Головниним символізує той переломний момент у політиці уряду, коли одні міністри вже мислили категоріями сучасного націоналізму, тоді як інші продовжували проповідувати ліберально-просвітницькі ідеали переважно «донационалистической» (у Росії) першої половини ХІХ ст.

Зусилля О. Головнина, вжиті по бюрократичних каналах, були підкріплені активністю в пресі М. Костомарова, котрому все ж вдалося надрукувати декілька статей із запереченнями М. Каткову. Тон і характер полеміки М. Каткова і М. Костомарова, в порівнянні з шестирічної давнини полемікою М. Погодіна і М. Максимовича, свідчить, що прийшли інші часи й інші люди.

На початку червня, коли рішення П. Валуєва ще не було прийняте, непідписана стаття в «Санкт-Петербургских ведомостях» таврувала «убогих публицистов», котрі «подняли гвалт, что этого (видання українських книжок. – *О.М.*) не должно быть, и в своем жалком неведении, что они служат мракобесию и интересам врагов наших, всячески желавших задержать народное развитие на Руси, хватились по истине за калмыцкое (тобто азіатське, варварське. – *О.М.*)

⁹⁵ *Sounders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov... P. 379.*

⁹⁶ *Idem. P. 381.*

⁹⁷ ГАРФ, ф. 109 (Секретный Архив), оп. 1, ед. хр. 1766, л. 2, 2об.

⁹⁸ РГИА, ф. 775, оп. 1, ед. хр. 188, л. 16.

средство»⁹⁹.

Після прийняття Валуєвського циркуляра тон вимушено став пом'якшеним. Однак і 20 липня в замітці в «Дне» М. Костомаров відгукнувся щодо «выходок» «Московских ведомостей», «Киевского телеграфа» и «Вестника Юго-западной России» як про «крайне насильство»¹⁰⁰. «Санкт-Петербургские ведомости», що симпатизували М. Костомарову, більш обережно, але все ж виступали і пізніше на його підтримку. Ця газета, зокрема, писала: «Недавно, преимущественно в Петербурге, утверждали, что первоначальное обучение в западном крае должно быть производимо непременно на местных наречиях, особенно там, где господствует наречие малорусское; но затем поднялись голоса местных деятелей, опровергающие этот взгляд. Таким образом, мы теперь находимся в недоумении и можем желать только, чтобы учили народ западно-русский, а как его учить, по-великорусски ли, или на местных наречиях, белорусском и малорусском, может указать всего лучше сама жизнь. Вредно было бы предрешать этот вопрос регламентацией а priori в ту или в другую сторону»¹⁰¹. Газета, фактично, закликала звернутися тепер до аксаковської формули вирішення питання як способу хоча б пом'якшити валуєвську заборону. Цікаво, що автор щойно цитованої статті правильно визначав «местных», тобто київських, діячів як найбільш енергійних прихильників запобіжних заходів. Але це були вже ар'єргардні бої.

В одній зі своїх статей того часу М. Катков дуже точно змалював причини еволюції, котру пережив він, а з ним багато його сановних та рядових читачів, від доброзичливого ставлення до «Основи» й перших планів М. Костомарова щодо видання українських книжок для народу в 1861 р. до жорсткої антиукраїнофільської позиції в 1863 р.: «Прежде с.петербургские украинофилы смиренно заводили журналец, для того, чтобы помешать в нем, между прочим, малороссийские сказочки и стишки, и трепетали, чтобы какие-нибудь неосновательные подозрения не помешали им в этом невинном и добродушном занятии; а теперь эти господа берут под свою опеку десять миллионов Русского народа и хотят навязать им особую народность, переводят на вновь сочиняемый ими язык законы Российской Империи и Священное Писание, открывают общественную подписку на издание малороссийских учебников, затевают издавать в Киеве народную газету на этом вновь сочиняемом языке и питают надежду, что правительство окажет им свое могущественное пособие на образование малороссийских школ, которых малороссийский народ не хочет и которых могут хотеть только заклятые враги русской народности»¹⁰².

М. Катков говорив мовою сучасного йому європейського націоналізму: «Различия и противоположности между многими элементами германской и французской народности гораздо более резки, чем различие не только между особенностями великороссийскими и малороссийскими, но между разными славянскими народами, и однакоже ни во Франции, ни в Германии, на основании этих особенностей, нет бессмысленной речи о двух французских народностях или языках, о двух немецких народностях или языках. Сколько нужно иметь отваги или сколько нужно иметь презрения к здравому смыслу общества, чтобы проповедовать о возможности двух русских народностей или о возможности двух

⁹⁹ Санкт-Петербургские ведомости. 1863. 7 июля. № 152.

¹⁰⁰ День. 1862. 20 июля. № 29. С. 19.

¹⁰¹ Санкт-Петербургские ведомости. 1863. 1 августа. № 171.

¹⁰² Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей, по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. Москва, 1887. Вып. 2. С. 706. (Современная летопись. 1863. № 26).

русских языков!»¹⁰³ «Если теперь, – пишет той же автор, – когда еще нет ни особой народности, ни особого языка, находятся люди, которые осмеливаются предъявлять права особой народности и особого языка, – что же будет тогда, когда явится нечто похожее на особый язык?»¹⁰⁴

Звернемо, однак, увагу на те, як М. Катков пояснює причини адміністративної заборони. «Если бы г. Костомаров действовал в Германии, во Франции или Англии, [...] никто не стал бы запрещать ему издавать ученые и учебные книжки на этом языке, – именно потому, что там подобные попытки не имели бы серьезного значения [...] Нигде не могла возникнуть мысль о преподавании в казенных школах на каком-нибудь другом языке, кроме языка общенародного, и нигде нет надобности протестовать против безвредных [...] попыток чудачества». В Росії ж, за М. Катковим, «нужно толковать, и долго толковать о предметах самых понятных, как будто о каких-то мудреных умозрительных задачах». Навіть уряд у Росії «состоит из лиц, которые на многие предметы смотрят с точки зрения совершенно противоположной». В умовах, коли українофільство «может пользоваться сознательным или бессознательным содействием того или другого ведомства» (натяк на О. Головніна) «не должны ли другие, смотрящие на дело с противоположной точки зрения, усилить, сколько возможно, свое противодействие?»¹⁰⁵ Отже, М. Катков змальовував П. Валуєва як людину, котра вживає вимушені заходи, щоб нейтралізувати сприятливі для українофілів кроки інших відомств. Парадоксальним чином виявляється, що навіть найрішучіші речники націоналістичних принципів вбачали у Валуєвському циркулярі породження не сили, а слабкості російського націоналізму.

Висновки

Заборона українських публікацій для народу стала результатом складного бюрократичного процесу, а також націоналістичного зламу в громадських настроях, багато в чому визначеного польським повстанням 1863-1864 рр.

Ми можемо оцінити роль різних відомств у цій історії. Військовий міністр Д. Мілютін, який займав і в польському питанні послідовну ліберально-націоналістичну позицію, став ініціатором процесу. Його мотором на більш пізній стадії був київський генерал-губернатор М. Анненков і підпорядковані йому структури, котрі активно обстоювали заходи заборонного характеру і представили в цілісному вигляді аргументацію для відповідного рішення. (До речі, київські діячі М. Анненков у 1863 р. і М. Юзефович у 1876 р. при прийнятті Емського указу, відіграли найактивнішу роль). III відділення, що було спочатку доволі пасивним, після втручання Д. Мілютіна і М. Анненкова виконувало координуючі функції. В липні 1863 р. ця координуюча роль перейшла до міністра внутрішніх справ, який і підписав заборонний циркуляр. (Варто вказати на те, що В. Долгоруков, П. Валуєв і О. Головнін у польському питанні належали до партії поміркованих, схильних до компромісу чиновників). Олександр II щонайменше тричі втручається у цей процес, щоразу сприяючи його активізації. Він же схвалив рішення щодо заборони. Святіший Синод відігравав лише пасивну роль в усій цій історії, справно погоджуючись із заборонною тенденцією. Енергійні спроби протистояти забороні зробив міністр народної освіти О. Головнін, але лише на пізнішій стадії, вже після розіслання циркуляра.

У пресі найпослідовнішим палким прихильником заборони був М. Катков і його друковані органи. З більш поміркованих, але також неприязних щодо

¹⁰³ Там же. С. 695. (Современная летопись. 1863. № 24).

¹⁰⁴ Там же. С. 703.

¹⁰⁵ Московские ведомости. 1863. 4 августа. № 191.

українофільства позицій виступав І. Аксаков і його слов'янофільський «День». Московська та київська преса, взагалі налаштована більш націоналістично, і в українському питанні займала більш агресивну позицію, ніж петербурзька. Ліберальна преса північної столиці, й перш за все «Санкт-Петербургские ведомости», загалом ставилась до українофільства з симпатією й намагалася підтримати М. Костомарова в його вимогах скасувати або пом'якшити валуєвське рішення.

Те, що Валуєвський циркуляр не просто зберіг свою силу протягом довгого часу, але й фактично визначив підхід владних структур до українського питання до кінця століття й набув свого розвитку в Емському указі 1876 р., мало дуже негативні наслідки для російсько-українських взаємин. Заборонний підхід, не скріплений «невесомой силою», тобто достатньо міцним асиміляційним потенціалом, був приречений на невдачу¹⁰⁶. Він також сприяв відтоку українських активістів із Російської імперії в Галичину, що вплинуло на підсумок боротьби проросійської й антиросійської орієнтацій у середовищі галицьких русинів і невдовзі перетворило Галичину в український культурний П'ємонт¹⁰⁷. Нарешті, влада на свій кшталт підтримала зусилля українських націоналістів у справі переведення мовного питання зі сфери прагматики в сферу символічних цінностей.

Орієнтація влади на «французьку» модель тотальної асиміляції українців, пасивна й непослідовна в своєму реальному втіленні, заблокувала потенційну можливість пошуку компромісу за зразком «британського» варіанта, який визнає культурну та регіональну специфіку. Традиційні еліти Гетьманщини були асимільовані переважно в XVIII і на початку XIX ст. А з новими українськими елітами у владних структур виникла проблема відсутності комунікації. Уряд не вірив заявам українофілів щодо політичної лояльності, а українофіли не бачили простору для пошуку компромісу.

Польське повстання було повністю придушене тільки наприкінці 1864 р., а вже в 1866 р. відбувся замах Дмитра Каракозова на Олександра II. Він справив на царя дуже сильне враження, про що можна судити хоча б з обставин відставки О. Головніна. Олександр II звільнив О. Головніна різко, без відповідного подання з боку останнього, коли з'ясував, що серед конспіраторів було багато студентів, за збільшення кількості яких виступав міністр народної освіти. «Молодые люди, арестованные в Москве, – писал згодом О. Головнін, – показали в комиссии с цинизмом и как нечто похвальное, что они предназначали себя в учителя народных школ, чтобы развить народ и освободить его от того, что они называли религиозными предрассудками»¹⁰⁸. Підозрілість влади щодо народників з плином часу посилювалась. Початкову освіту було вирішено залишити в руках духовенства. Виключно централістський принцип державного устрою в атмосфері наростаючих сумнівів у тому, чи не «переборщили» з реформами і

¹⁰⁶ Детальніше про обмеженість російського асиміляторського потенціалу і зусиль уряду в справі його використання див.: *Миллер А.* Россия и русификация Украины в XIX в. // Россия-Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997; *Его же.* Россия-Украина в XIX и начале XX в. – неопределенная история // Украина и Россия: общества и государства. Москва, 1997.

¹⁰⁷ І-П. Химка вказував на те, що «кадровий обмін» між російською й австрійською частинами України був заздалегідь для Росії програшним. З Галичини в Росію виїжджали проросійськи налаштовані діячі, які часто отримували службу не в Південно-Західному краї і випадали, таким чином, із боротьби щодо питання про українську ідентичність. У Галичину ж, часто під загрозою репресій у Росії, їхали люди, які, перебуваючи поза російським контролем і впливом, ставали лідерами українського національного руху – достатньо назвати імена М. Драгоманова, М. Грушевського, а пізніше й радикала Д. Донцова. (*Himka J.-P.* The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions. Доповідь на III конгресі МАУ. Харків, 1996).

¹⁰⁸ *Головний А. В.* Записки для немногих // Вопросы истории. 1997. № 6. С. 68.

послабленнями, під сумнів не ставився. Відповідно, й «переключення» влади на «британський» варіант політики по відношенню до України, що передбачав пошук якогось компромісу з українською елітою, було неможливе, тим більше, що нове покоління українофілів було переважно народницьке і складалося не з «класове близьких» землевласників, а з підозрілих письменників і професорів.

Таким чином, національна політика владних кіл Імперії після того, як визначився націоналістичний злам у громадській думці, в засобах легітимізації влади і в її, влади, принципах цілепокладання, була недостатньо продуманою, непослідовною й суперечливою. Розуміючи відсутність ресурсів для проведення асиміляційної політики за «французьким» зразком, уряд вважав себе змушеним застосовувати заборонні заходи в дусі такого зразка через свою слабкість. Циркуляр П. Валюєва, що був прийнятий як вимушений короткотерміновий захід, але залишився в силі на довгі роки, може слугувати своєрідним символом цієї політики.